

LAUF JUDIT

Magyar nyelvemlékszövegek egy 16. század eleji pálos misekönyvben*

Két példányt őriz az Országos Széchényi Könyvtár a pálos szerzetesrend misekönyvének 1514-ben Velencében megjelent kiadásából.¹ E két példány közül a második (jelzete: RMK III 196/2) egykorú szép, budai kötésének köszönhetően többször is volt már kiállításon. Alaposabb ismertetés olvasható róla a Pannonia Regia (1994) és a pálosokról Pécsen rendezett (2015) kiállítási katalógusokban. A katalógustételek a nyomtatvány leírására összefoglalókat, de korrekt módon tudósítottak a kötetben található bejegyzésekről is. A *Pannonia Regiában* így hangzik a bejegyzésekre vonatkozó összefoglaló: „Számos, többségében szinte olvashatatlan kézirásos bejegyzéssel a kötéstáblák verzóján, a címlapon, a lapszéleken, latin nyelven, a hátsó szennylapon a Credo kézirásos kottájával.”² A 2015-ös pálos katalógus ezt kiegészítette azzal, hogy a kalendáriumba „a hónapneveket magyarul is beírta egy pálos” (Január: *Bodok aβon hawa*, Február: *Bwyth elwo*, stb.).³

A budai könyvkereskedővel foglalkozva vettem kezembe a kötetet és a 68. levél verzó felső margóján egy latin szövszerkezet magyar fordítására lettem figyelmes: *ad sta[tuarium] decorum / az ékes tartóba*. Ez után kezdtem nagyobb jelentőséget tulajdonítani a nyomtatott sorok között megbúvó, rendkívül apró betűs, sok esetben csak nagyítóval kivehető kurzív írásnak is, melyet mindeközéig nem vettek észre a kutatók. Azért sem tűnhetett fel a sorok közti kézirás, mert olyan apró, hogy akár a kötetben maradt festéknyomokkal is összekeverhető, s a nyomtatott szövegnek a finom papíron átütő betűi is zavaróak. Végül, de nem utolsósorban

---

* A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

¹ *Missale fratrum heremitarum Ordinis diui Pauli primi heremite. Sub regula beati Augustini doctoris eximij: su(m)mo deo militantium*. Velence, Petrus Liechtenstein, 1514 (RMK III, 196).

² W. SALGÓ Ágnes, *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite = Pannonia regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541, Magyar Nemzeti Galéria 1994. október–1995. február*, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Bp., 1994, 441 (IX-20.), a korábbi szakirodalommal.

³ *Pálosaink, a fehér barátok, A Magyar Pálos rend és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása, Pécs, 2014. október 17. –2015. február 8.*, szerk. Sudár Annamária, Sarbak Gábor, Gyula, 2015, 77 (25. sz.). – Megjegyzendő, hogy nyomtatásban először épp egy pálos breviárium kalendáriumában (Velence, 1540) maradtak fenn magyarul a hónapnevek (vö. RMNY 42), és ezek az elnevezések megegyeznek az 1514-es pálos misszále egyelőre kiadatlan kéziratos bejegyzéseivel, csak a helyesírásuk tér el kis mértékben egymástól.

több helyen annyira elhalványodott a kézírás, hogy alig vagy már egyáltalán nem lehet kibetűzni.

Megállapítható volt, hogy az 1514-ben kiadott pálos misszálé szóban forgó példányában a szentmise perikópáinak nyomtatott sorai között nagyszámú magyar nyelvű szó és kifejezés bújik meg. Ezen a pálos misekönyvön kívül csak egyetlen olyan, ugyancsak 1514-ben kiadott esztergomi misekönyvről van tudomásunk, amelyben a kalendárium hónapneveit és a perikópák néhány kifejezését is magyarra fordították. Ez a szerkönyv a tulajdonosi bejegyzés szerint 1537-ben Csárai Mátyás pécsi kanonoké volt,⁴ és a könyv *Temporale* részében hat, egymástól távol eső perikópa mindössze tíz latin kifejezését fordították le. A most bemutatott pálos könyvben ezzel szemben az előzetes felmérések szerint legalább 400 magyar szó és kifejezés található. Tehát a liturgikus szövegek körébe tartozó magyar szórványemlékeket őrző források⁵ jelentős, eddig ismeretlen darabjáról van szó. A lelet mind a szavak és kifejezések mennyisége, mind kora miatt is fontos nyelvtörténeti emlék, gazdag anyagot kínál a nyelvtörténészeknek. Az irodalomtudomány érdeklődését is fölkelti, mert olyan új adatokat szolgáltat a magyar nyelvű bibliafordítás folyamatának pontosabb megismeréséhez, a prédikáció készítésének módjához, melyek eddig nem voltak birtokunkban.

Jelen közlemény összefoglalja, hol tart a filológiai feltételek megteremtése, vagyis mit sikerült eddig kideríteni a pálos misekönyvek kiadásairól, a szóban forgó példány formai és tartalmi jegyeiről. Az elemzésre kiválasztott perikópa átvizsgálása pedig megvilágítja a nyelvemlék fontosságát, kijelöli azokat a problémákat, amelyeket a magyar nyelvű glosszák elemzése felvet, s ez egyúttal a további kutatásnak is iránymutatást ad.

⁴ RADÓ Polikárp, *Nyomatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1944 (Az OSZK kiadványai, XIX.), 72–73. – Csárai misekönyve a tulajdonosbejegyzések szerint később a leleszi és a jászói premontrei kolostorba került: *Sum mag(ist)ri mathie de Chara. Canonici Quinqualiensis (!) ac plebani diui Bartholomei in ciuitate Quinq ecclien (!) 1539 – Catalogo Inscript[...]. S. Crucis de Leless – Inscriptus Bibliothecae Jaszoviensi Canoniorum Regularium Praemonstratensium Incunabulum* 95. Mai őrzési helye Túrócszentmárton, vö. SAKTOROVÁ, Helena, KOMOROVÁ, Klára, PETRENKOVÁ, Emília, AGNET, Ján, *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*, Matica Slovenská, 1993 (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných na území slovenska, I. zväzok), 270 (1378. sz.). – Radó Csárai misekönyvén kívül még egy olyan, 1512-ben nyomtatott esztergomi misszáléről is tudósít, amelybe ugyancsak beírták magyarul a hónapneveket, vö. RADÓ 1944, i. m. 69.

⁵ A glosszák, szójegyzékek legteljesebb felsorolását és feldolgozását ld. *Régi magyar glosszárium*, Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára, szerk. Berrár Jolán, Károly Sándor, Bp., Akadémiai, 1984. Újabban DÖMÖTÖR Adrienne, *Van itt egy kis szabadhely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón = Litteris vincimur, I. Scriptorium konferencia: Vác, 2017. május 11–12.*, szerk. Boros István, Takács László, Bp., Szent István Társulat 2018, 89–110.; Uő. *Mit bír el a papír? Világi (vendég)nyelvemlékek lejegyzési helyei az ómagyar és a korai középmagyar korban = Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet, III*, szerk. Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2019. (megjelenés alatt).

A pálos misekönyvek legkorábbi kiadásai

A 16. század végéig három alkalommal nyomtattak ki pálos misekönyvet. Legelőször a 15. század végén, 1495 körül, Baselben vagy Brünben.⁶ Másodízben 1514-ben Velencében, a Liechtenstein nyomdában adták ki a már kisebb formátumú, negyedréteg alakú misekönyvet.⁷ Ebből a kiadásból származik az általunk vizsgált példány is. A kolofon fontos adatokat tartalmaz a misekönyv létrejöttéről: csak az általános káptalannak van joga a renden belül liturgikus könyvet készíttetni, ő rendelheti el a szerkönyv összeállítását, megszerkesztését, kinyomtatását.⁸ Ebben az esetben pedig a forgalmazással a címlapon látható kiadói jelvény tanúsága szerint egy budai könyvkereskedőt, Stephanus Heckelt bízták meg.⁹ A harmadik kiadásra 1537-ben ugyancsak Velencében került sor, amely Fráter György váradi püspök megrendelésére és költségén jelent meg.¹⁰

Az OSZK-ban található RMK III 196/2 jelzetű példány formai és tartalmi vizsgálata

A nyomdai szöveg javításai, szöveggondozás

A számos betoldott latin és magyar nyelvű bejegyzésen kívül a misekönyv nyomtatott latin szövege sem maradt érintetlenül, kézírással javítottak rajta. Nem ennek a tanulmánynak a feladata a kritikai szöveggondozás nyomon követése, de

⁶ *Missale Eremitarum ordinis S. Pauli*, [Basel vagy Brunn: Johann Amerbach vagy Konrad Stahel és Matthias Preinlein, 1495 körül], 2°, GW M23909 A fennmaradt öt példány közül négy külföldre került, egy csonka példányt, mely a tulajdonosbejegyzés szerint 1633-ban a pozsonyi káptalané volt, ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (jelzete: Inc. 176).

⁷ *Missale fratrum heremitarum Ordinis diui Pauli* 1514. i. m. Az RMNy nyilvántartása szerint tizennégy példánya ismert.

⁸ *Pálosaink, a fehér barátok* 2015, i. m. 77. A nyelvemléket tartalmazó, ebben a tanulmányban részletesen bemutatott példány vége csonka, a kolofon hiányzik belőle, ezért egy másik példányból idézzük az említett részt: „Decetero quemlibet cautum esse volumus: ne quis audeat hoc opus iterum imprimere aut imprimi facere sine scitu et consensu totius Capituli nostri generalis. Itaque commissis reverendus pater Stephanus prior noster Generalis: sub pena excommunicat[i]onis.etc.”

⁹ Stephanus Heckel, budai könyvkereskedő nevét a kolofonban is feltüntették. Ld. még *A budai könyvtárak kiadványai*, Borsa Gedeon gyűjtését sajtó alá rendezte Dörnyei Sándor = *RMK III*. Pótlások. Mutató Függelék. 5. füzet, Összeáll. Dörnyei Sándor és Szálka Irma. Bp., OSZK, 1996, 272 (42. sz.).

¹⁰ „Missale nouu(m) iuxta modu(m)que sacri ordinis fratru(m) Eremitaru(m) Diui Pauli primi Eremitae, a me(n)dis omnibus repurgatum: accentibusque veris: et marginali cottatione locorum: aptis imaginum figuris interpositis illustratu(m): restitutu(m) autem vbi mutulu(m) erat: Impensis Reverendissimi D(omi)ni F. Georgij Eremitae: diuino fauore Ep(iscop)u(m) eccl(es)ie Uvaradien(sis). accuratissima diligentia excusum in gratiam eiusde(m) ordinis.” Venetiis, Luceantonii Junte, 1537. (RMK III, 321). Negyedréteg formátumú. Az RMNY nyilvántartása szerint három példánya ismert.

nem tekinthetünk el egy erre irányuló rövid áttekintéstől, mert nem zárható ki a kapcsolat a magyar szavakat bejegyző és a nyomtatott szöveget gondozó személy között sem.

Az első kiadás szövegbeli és nyomdai tévesztései sok esetben benntaradtak a második kiadásban is. Ezeket az öröklött hibás szavakat az általunk vizsgált példányban végigjavította egy kéz, áthúzta a hibákat, s ha szükségesnek ítélte, a helyes változatokat föléljük írta. Nem zárható ki, hogy ez ugyanaz a kéz, amely a magyar szavakat is beírta. A javításoknak szűrőpróbaszerű összevetése a pálos misszálé 1495 körül megjelent első és az 1537-ben Velencében nyomtatott harmadik kiadásával, megállapítható, hogy a változtatások tudatos szöveggondozásra vallanak. Az 1537-es kiadásban már egy javított szövegváltozat olvasható, amint azt a címlap is jelzi az *a mendis omnibus repurgatum* (megvan tisztítva a hibáktól) szavakkal, de a javítások csak részben fedik le az 1514-es példányunkban található változtatásokat. Leginkább az igencsak kipreparált Szent László szekvencia szövegváltozatán követhetőek nyomon az egyezések és az eltérések.¹¹ Az eltérések magas számából arra következtetünk, hogy az általunk vizsgált, 1514-ben kiadott misekönyv kézzel javított szövegváltozata nem az 1537-es kiadás alapján történt, hanem nagy valószínűséggel annál korábban. Vagyis köztes állapotot tükröz az 1495-ös és 1537-es nyomtatott szöveg között. Mindez egy képzett, a latin nyelvben járatos pálos szerzetes jelenlétére enged következtetni a használók között.

A misekönyv kötése

Egykorú reneszánsz bőrkötés. Ugyanabban a budai műhelyben készült, mint két nyelvemlékkódexünké, a *Lányi-* (1519) és az *Apor-kódexé* (15. század vége – 16. század eleje).¹² Ez a könyvkötőműhely igen szoros kapcsolatban állhatott a budai könyvkereskedőkkel, sőt feltételezhető, hogy ők maguk voltak a tulajdonosok. Ugyanis egy másik, ugyanebbe a kötéscsoportba tartozó korai antikva kö-

¹¹ Néhány példa a *Nove laudis extollamus* kezdetű Szent László szekvencia (AH 55, 242) változtatásaira az 1514-es (294r–v) és az 1537-es (279r) pálos misekönyv kiadásából. A zárójelbe tett változatok az 1514-es példányba (OSZK, RMK III 196/2) a kézzel beírt javításokat jelzik. Egyező javítások: 1514: *Dulci regem (regi) ladislaum (ladislaio)* vö. 1537: *dulci regi ladislaio*; 1514: „Cuius reges (rector) secula manu (manens) sine macula”, vö. 1537: „Cuius rector secula manens sine macula.” Eltérő változtatások: 1514: „Ipse suos contemptores (laudatores) pene facit contentores (contemptores) morbos illis (curans)” vö. 1537: „Ipse suos contemptores pene facit contentores morbos illis”; 1514: „fac ad ipsum (eum) pervenire” vö. 1537: „fac ad ipsum pervenire”.

¹² TÓTH Zsuzsanna, *A Lányi-kódex kötéscsoport vizsgálatának eredményei = A Csiki Székely Múzeum évkönyve X.*, Csíkszereda, Csiki Székely Múzeum, 2014, 213–245. Itt szeretnék köszönetet mondani Tóth Zsuzsának, aki révén felfigyeltem a pálos misekönyv itt vizsgált példányára.

téstáblájából 6 olyan nyomtatványból való töredéket sikerült azonosítani, melyek közül 3 biztosan, 3 gyaníthatóan a budai könyvkereskedőkhöz köthető.¹³

A misekönyvben található tulajdonosbejegyzések

1) A háttábla belső oldalának felső szélén egy igen informatív tulajdonosbejegyzés olvasható: „Iste liber per me mutrebla Bude emptus est Anno Domini Millesimo Quinquagesimo 20 feria secunda proxima post dominicam invocavit fl. I[...] Queso autem mente devota ut quisquis de isto legerit libro, apud districtum iudicem solacium michi sue oracionis impendat” vagyis: Ezt a könyvet én, „mutrebla” 1520-ban az Invocavit vasárnapot¹⁴ követő hétfőn Budán vásároltam [...] forintért.¹⁵ Buzgó lélekkel kérem, hogy aki ebből a könyvből olvas, a szigorú bírótól az ő imádságában vigasztalást kérjen nekem.

De ki is az a titokzatos *mutrebla*? Ha jobbról balra olvassuk a betűket, részben megoldódik a rejtély: „per me albertum”, azaz egy Albertus keresztnévű (tárgy esetben), valószínűleg pálos szerzetes. A több mint 300 ismert szerzetes közül a 16. század elejéről csak két Albert nevű pálosról van tudomásunk.¹⁶ Az egyik a budaszentlőrinci hitszónok, Csanádi Albert, akiről azt írja Gyöngyösi Gergely, hogy kora legkiválóbb szónoka volt, több éven át látta el prédikátori feladatát, és igen szeretett tanítani. Két latin nyelvű himnusza és Remete Szent Pál testének áthozatalát elbeszélő verses zsolozsmája is fennmaradt. Kortársai ezeken kívül még több művéről említést tesznek, szempontunkból különösen fontos, hogy egy elveszett magyar nyelvű passióénekéről is. Életrajzi adatai igen hézagosak, több kolostorban is volt perjel, valószínűleg Bajcsón halt meg, de halálának dátumát nem ismerjük. Az Óbuda melletti Fehéregyházról írt levele tanúsága szerint 1515-ben még biztosan élt.¹⁷ A másik szerzetesről, Budai Albertről annyit tudunk, hogy 1520-ban belépett a római Szent Lélek Társulatba.¹⁸

¹³ LAUF Judit, *Budai reneszánsz kötetstáblából előkerült ősnymtatvány-töredékek (A Lányi-kódex kötetcsaládja és a budai könyvkereskedők)* = *Magyar Könyvszemle* 2019. 3. sz. (megjelenés alatt).

¹⁴ Nagyböjt első vasárnapja.

¹⁵ Ez a tulajdonosbejegyzés megerősítő adat amellet, hogy az ún. Lányi-kötések (az *Apor-* és *Lányi-kódex* kötése is) valóban Budán készültek.

¹⁶ Romhányi Beatrixnak hálásan köszönöm a 16. század eleji pálos szerzetesekre vonatkozó adatközléseket.

¹⁷ GYÖNGYÖSI, Gregorius, *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L. Hervay, Bp., Akadémiai, 1988, 153–159. Magyar fordításban ld. *Gyöngyösi Gergely, Arcok a magyar középkorból*, Bevezető tanulmány és jegyzetek V. Kovács Sándor, ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Ritkaságok), 203–214; *Pálosaink, a fehér barátok* 2015, i. m. 82 (27. sz.).

¹⁸ Fol. 85b. (IV) *Frater Albertus de Buda Hungarus Ordinis heremitarum S. Pauli primi heremite presens intravit in hanc confraternitatem et fuit descriptus de manu reverendi domini*

2) A misekönyv címlapján egy másik név is olvasható, melyet a fentebb idézett possesszorbejegyzés keletkezése után nem sokkal jegyezhettek be. Egyelőre nem tudjuk, mi okból írták be ezt a nevet, nem állíthatjuk biztosan, hogy tulajdonosbejegyzésről van szó: *Gaspar* és előtte egy *P*-vel kezdődő szó, melynek olvasata leginkább *Peornak* látszik (ennek nincs sok értelme), de nem zárható ki a *prior*, esetleg *Pesti olvasat* sem. *Pesti Gáspár* a rend generális perjele volt.¹⁹ Mivel rajta kívül a pálosok között más *Gáspár* ebből az időből nem ismert, nem zárható ki, hogy a címlapon valóban ő róla, vagyis *Pesti Gáspárról* van szó.²⁰

3) A pálos misekönyv 165 verzóján a szalvatoriánus ferences rendtartománynak egy kék kerek pecsétje (19. század?) látható.²¹

Alexandri Neronis preceptoris et habuit litteras gratis (circa 1520). = Liber Confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. 1446–1523, Bp. Franklin, 1889 (Mon. Vat. I/5), 147.

¹⁹ *Pesti Gáspár* szerzeteseihez írott buzdító beszédei 1531-ben Krakkóban jelentek meg: *Sermones exhortatorii, ad viros sacre religionis...*, Krakkó, 1531 (RMK III, 291). Az 1532-ben ugyancsak Krakkóban kinyomtatott vizitációs könyvet is az ő nevéhez kötik: *Compendium directorii in visitatione fratrum heremitarum ...* (RMK III, 300). Könyveket is ajánlottak *Pesti Gáspárnak* rendtársai; pl. Gyöngyösi Gergely 1537-ben a Szent Ágostonnak tulajdonított regula latin szövegét és magyar fordítását. A könyvben a szerzetesi fogadalom már magyarul is olvasható, ld. *Annotatioes in Regulam Divi Augustini episcopi, Hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite, Venetiis, 1537.* kiad. Sarbak Gábor, Csikszereda, Státus, 2001 (a Csíksomlyói Ferences kolostor kincsei, 2). Ez a Csíksomlyóról előkerült példány az RMNY-ben még „olim”-ként szerepel (RMNY 20); SARBAK GÁBOR, *Gyöngyösi Gergely 1472–1531. Correctio correctionis = Ghesaurus, Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., 2010, 115–122.

²⁰ *Pesti Gáspár* könyvtárából eddigi ismereteink szerint Szent Jeromos művei maradtak fenn, ez ma a Györi Egyházmegyei Könyvtárban található: *Quintus tomus operum divi Hieronymi...*, Basileae 1516; *Sextus tomus operum divi Hieronymi...*, [Basileae, 1516]; *Septimus tomus operum divi Hieronymi...*, Basileae, 1516. Ld. VÁSÁRHELYI Judit: *A Györi Székesegyházi Könyvtár possessorai, II. Az „erdélyi” gyűjtemény–III. Györi Könyvtulajdonosok = Magyar Könyvszemle*, 96(1980), 240. Az ezekben a kötetekben található possesszorbejegyzések nagy valószínűség szerint nem ugyanattól a személytől származnak, mint aki a pálos misekönyvbe jegyezte be P[...] *Gáspár* nevét. Köszönöm Kiss Tamásnak, a Györi Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár igazgatójának a tulajdonos-bejegyzésekről készített fotókat.

²¹ A 165v-n lévő pecsét felirata: *Sigil. Custodis Prov. S. S. Salvatoris in Hungaria*. Fáy Zoltán közlése szerint, melyet nagyon köszönök, a pecsét 19. századi lehet, ekkor a vicariust custosnak is hívták, tehát ezt a kerek pecsétet valamelyik helyettes használhatta. Fáy Zoltán más könyvben nem találkozott még ezzel a pecséttel, de megvan a pecsétnyomó „ikerpárja”, amelyik a tartományfőnöké volt. Nyilván egyszerre készítették mindkettőt, a provincia szimbólumaival, az „arma Christi”-vel. A misekönyv előtáblájának belső oldalán van egy kék ceruzával bekarikázott szám is: 447. Az OSZK-ban ugyanezt a jelzetet találtam meg egy Laskai Osvát-kötetben is, számsorrendben (448) épp a mi pálos misszálénkat követi, ld. [Osvaldus de Lasko]: *Sermones dominicales perutilis...*, Hagenau, 1516. Jelzete: RMK III, 211/2. Varga Kapisztrán szerint ezek a kék ceruzával írt jelzetek a gyöngyösi kolostor könyvtárában voltak használatosak, vö. *Regula Bullata, A Gyöngyösi Ferences Könyvtár Regula-kódexe*, A kísérőtanulmányt írta Varga Kapisztrán OFM. Bp., Szent István Társulat, 2009, 8. – Az 1930-as években azonban ez a két nyomtatvány már biztosan a szegedi ferences könyvtárban volt, ld. KAIZER Nándor: *Index librorum saec. XV. et XVI. Bibliothecae PP.*

4) A címlap verzóján az Országos Széchényi Könyvtár négyszögletes kerek pecsétje, mely szerint a kötetet 1953-ban vették fel a Növedéknaplóba.²²

A kötés elő-és háttábláján,
a nyomtatvány címlapján olvasható latin nyelvű bejegyzésekről
és az utólagosan kézzel beírt kottákról

A kötés elő- és háttáblájára, valamint a nyomtatvány címlapjára a misével kapcsolatos több latin nyelvű bejegyzést írtak. Ezek a beírások több 16. századi kéztől származnak. Ezek közül egyelőre csak azokat emeljük ki, melyek jelenlegi ismereteink szerint némi eligazítást nyújthatnak annak a kérdésnek útvesztőjében, hogy mikor és mi okból kerültek a latin misekönyv perikópái fölé kézirásos magyar szavak.

1) A misekönyv előtábláján a mise alleluia versusához, a kyrie eleisonhoz és a hozsannához fűzött allegorikus magyarázatok oktatási célra készülhettek; a növedékpapságnak a szentmiseáldozat részeinek magyarázatába való bevezetésére szolgálhattak.²³ Az íráskép alapján kijelenthető, hogy Alberttól (*mutreblától*), a könyv tulajdonosától származnak.

2) A kottabejegyzések elemzését Szoliva Gábel végezte el, az ő megállapításait ismertetem.²⁴ Három különböző kéztől (16. századiak, esetleg a második kéz 17. századi) származnak a kották: 1. Címlapon: Az evangélium olvasását bevezető (diakónusi) mondat: „Sequentia sancti evangelii secundum Mattheum/Iohannem/Marcum/Lucam” (16–17. sz.); 2. A hátsó repülőlőzők verzóján: Credo-intonációk a különböző liturgikus időknek megfelelően (16. sz.); 3. A 122 rektón kurzív magyar notációval bejegyzett litánia, melyben a közösségre tartozó vála-

---

Franciscanorum 1. Szegedini ... Bp., Held János irodalmi és nyomdavállalat, 1930, 7, 8. Ugyanis az OSZK-ban lévő Laskai-kötet gerincén lévő vignetta: 1714, ugyanaz a szám, ami Kaizer katalógusában is szerepel a Laskai-kötet mellett. A pálos misszale esetében a kiadás évét tévesen adja meg Kaizer: 1508. Ma, az OSZK-ban lévő misekönyvnek a címlapját követő levél rektóján az alábbi bejegyzés olvasható: *Missale Anni 1508. Vide hanc paginam inicio*. Ez a bejegyzés a bizonyítéka annak, hogy Szegeden Kaizernek ez az OSZK-ban található misekönyv volt a kezében.

²² Az OSZK pecsétjén: *Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953. év 1529. sz.* Minden bizonnyal a pálos misekönyv a felosztalt rendházakból az 1950–1952. év közepéig könyveket begyűjtő Országos Könyvtári Központ (OKK) értékmentő munkája során került az OSZK-ba, vö. Wix Györgyné, *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon = Magyar Könyvszemle*, 109(1993), 306–324; Török József, *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*, Bp. Római Katolikus Hittudományi Akadémia, 1977, 22.

²³ A *Pray-kódexben* a misemagyarázat kérdés-felelet formában maradt fenn. Ez az oktatási forma bevett gyakorlat volt a középkorban. A *Pray-kódexben* az alleluia verzushoz írott válaszok rokonságban vannak a pálos misszáléban olvasható szöveggel, vö. ZALÁN Menyhért, *A Pray kódex forrásaihoz = Magyar Könyvszemle*, 33(1926), 269–270.

²⁴ Ld. még SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez, 1), 78 (M 60).

szok (akklamációk) felirata „Chorus”, ez a kifejezés szerzetesi intézményt vagy legalábbis káptalant feltételez (16. sz. első fele). Mivel pálos misekönyvről van szó, joggal feltételezhető, hogy esetünkben pálos szerzetesek lehettek a notációk bejegyzői.²⁵ A három zenei segédlet közül a harmadikról, a 122 rektón látható litánia bejegyzőjéről az íráskép alapján az is megállapítható, hogy ugyanaz a klerikus volt, aki az a./ pontban ismertetett szöveget is beírta, vagyis a misekönyvet vásárló Albert. Bejegyzései szorosan kapcsolódnak az oktatáshoz és a liturgiához, ezért még inkább feltételezhető, hogy a titokzatos „mutrebla” a rendi újoncok magisztere, Csanádi Albert lehetett.

A nyelvemlék

(Interlineáris magyar és latin nyelvű glosszák)

A misekönyv nyomtatott sorai között megbúvó magyar szavak a Temporale részre korlátozódnak és nem kevesebb, mint 70 oldalon követhetők nyomon. A beíró kéz a nagybőjti időszaknak szinte minden napján a szentleckének és/vagy evangéliumi szakasznak néhány szavát lefordította, és a szöveghez esetenként latin megjegyzéseket is fűzött. Adventben és a húsvétot követő időszakban a bejegyzései ritkábbak lettek, majd a pünkösdt követő 12–16. vasárnapon újra megsza- porodtak.

A nyelvemlék bemutatása

A nyelvemlék bemutatására a pünkösöd utáni 13. vasárnapon olvasott Szent Pál Galatákhöz írott levelét (Gal 3,16–22) választottam, mert ez azok közé a leckék közé tartozik, melyeknek nyomtatott sorai között a magyar mellett latin nyelvű bejegyzések is vannak.²⁶ A nyomtatott szöveg fölé, szórványosan beírt szavak az esetlegesség látszatát keltik, az alaposabb filológiai elemzés ezzel szemben azt bizonyította, hogy egy igen felkészült klerikusról van szó, akinek gondolatsora a glosszákon keresztül jól nyomon követhető. A kiválasztott szöveg a hozzá tartozó bejegyzésekkel a függelék 1. számú mellékletében olvasható.

A lap felső margójára a szentlecke kezdetét, a 16. vers kezdősorát emelte ki magyarul: *abramhnak jgheretek lettek*, vagyis ezt a szókapcsolatot a lecke kulcsmondataként értelmezte. Majd a latin mondat folytatására nem fordított különösebb figyelmet, de a 17. verset teljes egészében lefordította: *ez veg hagjast*

²⁵ A notáció nem mond ennek ellent, de meg sem erősíti; egy székesegyházi káptalanban is bejegyezhetők volna nagyjából ugyanígy. A pálosok által túlzottan is használt dupla punktummal induló, függőleges climacus – amely további megerősítést adhatott volna – sajnos nem bukkan fel a kottákban. Köszönöm Szoliva Gábor OFM levélbeli közlését.

²⁶ *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite* 1514, az OSZK 2. példánya (RMK III 196/2), i. m. 159^v.

mondom erwswltnek istentul / kj nigzaz [harminc] ew vtan / tervinnye lewt / abrahamnak igereteit semie ne tezi olj mint hejabavalot.

A 18. verstől kezdve a sorok közé már csak szavakat, szószerkezeteket írt be hol magyarul, hol latinul. Ezek nem fordítások, sokkal inkább a szöveg értelmezésére szolgáltak.

A 18. vers második felét, „Abrae autem per repromissionem donavit deus” (Ábrahámnak ígéret által ajándékozott az Isten) az alábbi módon magyarázza: a ’per repromissionem’ fölé beírja magyarul: *igerettel*; a ’donavit deus’ mellé beírja latinul: *gloriam et benedictionem*. Vagyis a mondatot úgy értelmezi, hogy Ábrahámnak ígérettel dicsőséget és áldást ajándékozott az Isten. Igen izgalmas, hogy mindezt a magyar és latin nyelv dialógusában teszi.

Ugyanez figyelhető meg a 19. versben is. Ez a szöveg a modern bibliafordítások alapján is nehezen értelmezhető, a glosszákból kitűnik, hogy szerzetesünk is e mondat minél pontosabb megértésére törekedett. Most csak a glosszák olvasatára szorítkozom, számunkra a filológiai értelmezés a fontos: „Quid igitur: Lex propter transgressionem posita est” (Mire való tehát? A törvényt a törvényszegések miatt kaptuk) olvasható a szentleckében. A „quid igitur: lex” fölé *ad quid fuit utilis lex* latin kérdés került; a ’propter transgressionem posita est’ szószerkezet fölé magyarul két szót jegyez be: *binekert, bintettesekert*. Vagyis a feltett latin kérdésre (*ad quid fuit utilis lex*: Mire nézve hasznos a törvény), mint főtebb is megfigyelhető volt, magyarul hangzik a felelet: *binekert, bintettesekert*.²⁷

A szentleckében ezt követően egyetlen magyar szó kivételével, melyet áthúzott a beíró kéz és nem lehet elolvasni, már csak latin nyelvű magyarázatok találhatók, ezeket is közlöm a 2. számú mellékletben.

A nyelvemlék szövegének kapcsolati hálója más nyelvemlékeinkkel
(ld. 2. sz. melléklet)

A 17. vers amint láttuk, teljes egészében le van fordítva: *ez veg hagjast mondom erwswltnek istentul / kj nigzaz [harminc] ew vtan / tervinnye lewt / abrahamnak igereteit semie ne tezi olj mint hejabavalot*. Ennek a mondatnak az első kétharmada pontosan megegyezik az 1508-ra datált *Döbrentei-kódex*ével: *Ez veg hagjast kedeg mondom erössöltet istentől ki neğ zaz harminc ew vtan törvenne löt, de utolsó harmada más: Nem tezen bozzosagot az igeret: hezageitasra*.²⁸ Szent

²⁷ A magyar és latin nyelv interferenciája felveti a nyelvi tudat rendkívül izgalmas kérdését, hogy középkori klerikusaink gondolkodásában milyen mintázatai voltak a latin és magyar nyelv együttes használatának.

²⁸ *Döbrentei-kódex 1508 Halábori Bertalan keze írásával*, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla, Madas Edit közreműködésével, Bp., Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19), 367. A kódex jelenlegi őrzőhelye és jelzete: Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár, R. III.76.

Pál levelének ez a fejezete más nyelvemlékkódexünkben nem maradt fenn,²⁹ így a *Döbrentei-kódex*en kívül összehasonlításként csak korabeli nyomtatott és kicsit későbbi szövegekre támaszkodhattam: Komjáti Benedek, Sylvester János, Heltai Gáspár, Félegyházi Tamás Újszövetség fordításaira, valamint Beythe István, Kopcsányi Márton, Vásárhelyi Gergely perikópás könyveire, ezeken kívül a Károli és Káldi Bibliára. Figyelemfelkeltő egyezést közülük Komjáti Benedek 1533-ban kiadott Szent Pál-levelei című munkájával mutat, és a mondatnak épp azzal a részével, amely a *Döbrentei-kódex*től eltér.³⁰ A későbbiekben is felbukkannak a nyelvemlékünkben olvasható fordítás egyes elemei, de megállapítható rokonság nem olyan közeli, mint a *Döbrentei-kódex* és Komjáti esetében. Komjátinál ez olvasható: *nem tezy hythsagoffa, (hyiabaualoia), hogy el twrlene (semmye tenne) az igereteth (az elw istennek fogadafat)*. Feltűnő még az is, hogy a 3,18. versben a pálos misekönyv latin bővítése *benediccionem* a Komjáti-változat fordításába bekerült magyarul: *az my megh aldafunkoth*.³¹

Szűrőpróbaszerűen is vizsgálván a perikópák szavainak fordítását, minden jel arra mutat, hogy a glosszáíró a biblia fordításának azt a szóbeli hagyományozódási ágát követte, amelyet a *Döbrentei-kódex* is. Nagyhét keddjén Márk evangéliumából (Mc 14,5) olvassa a katolikus egyház a passiót. Ebben a *fremebant* – az ’ordít’ latin szót a *Döbrentei-kódex* és a pálos misszále is „*vigvorganak*” szóval fordítja –, ez a megoldás sehol máshol nem található.³² A második példa: a fentebb emlegetett Csárai Mátyás pécsi kanonok misekönyvében és a pálos misekönyvben lévő glosszák között egyetlen átfedés van, a pünkösöd utáni 14. vasárnap szentleckéjében (Gal 5,22), de ez az egy adat is eligazító. A *longanimitast* a pálos misekönyv *hošov varalam (?)*³³, a *Döbrentei-kódex* hasonlóan: *hozziv varalmnak* fordítja.³⁴ Ezzel szemben egészen másképp Csárai: *hozjajgh walo jöba meg maradas*.³⁵ Ahhoz azonban, hogy a *Döbrentei-kódex*szel eddig kimutatható

²⁹ SZERECZ Alajos, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Bp., Franklin, 1916, 169.

³⁰ A *Döbrentei-kódex* és Komjáti Benedek fordítása közötti rokonság már a korábbi szakirodalomban is felvetődött. Ld. FARKAS Gyula, *A Döbrentei Codex és Komjáthy Benedek = Magyar Nyelv*, 10(1914), 225–227; MÉSZÖLY Gedeon, *Legrégibb bibliafordítóinkról = Magyar Nyelv*, 13(1917), 71–83.

³¹ *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae, Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*, Ford. Komjáthy Benedek, szerk. Mezey András, Pelczéder Katalin, Kocán Béla, A latin nyelvű elő- és utószót ford. Lázár István Dávid, Hasonmás kiadás, Idea Fontana Kft, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2013, 524–527.

³² *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. 444: *vigvornak vala*; Ez az adat megtalálható a TESz.-ben is, vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. Benkő Loránd, szerk. Kubinyi László, Papp László, Bp., Akadémiai, 1976, 3. köt., 1142; *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite* 1514, az OSZK 2. példánya (RMK III 196/2), i. m. 70°.

³³ *Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite* 1514, az OSZK 2. példánya (RMK III 196/2), i. m. 160°.

³⁴ *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. 370.

³⁵ RADÓ 1944, i. m. 72.

szoros rokonságot biztos alapokra helyezjük, a pálos misekönyvben lévő magyar nyelvű bejegyzések teljes feldolgozottságára lesz szükség a későbbiekben.

Mikor, ki és mi okból írta be
a magyar glosszákat a pálos misekönyvbe

A terminus post quem 1514; ekkor nyomtatták a misszálét. Ezt az időpontot minden bizonnyal ki lehet tolni hat évvel későbbre, a tulajdonosbejegyzés szerint 1520-ban vette Albert szerzetes Budán a nyomtatványt (ld. fentebb). Haader Lea megállapítása szerint – köszönöm szakmai véleményét – a glosszák helyesírása megfelel a 16. század első harmadának –, tehát nem sokkal a misekönyv megvétele után már bele is írhatták a misekönyvbe.

Láthattuk, hogy a sorok közé bejegyzett perikópa-fordítás nagyon közeli rokonságot mutat az 1508-ra datált *Döbrentei-kódex*szel és kevésbé látványosat az 1533-ban nyomtatott Komjáti-féle Szent Pál-levelekkel. A pálos misszále interlineáris glosszái bizonyosan nem másolt, hanem műfajuknál fogva memoriter szövegeknek tekinthetők. Vajon mivel magyarázható, hogy a másik két fordítással mégis ilyen szoros a rokonság, éppen azokat a kulcsszavakat illetően, amelyek fordítása az akkori magyar nyelv fogalomkészletével nem lehetett könnyű feladat? Mindezzel együtt rendszertelen az azonosság és rendszertelen a különbség. Ez megerősíti Tarnai Andor szóbeliségre vonatkozó, már-már kanonizált mondatát, hogy „az írók előbb tudták kívülről és a literátori gyakorlatból a bibliai passzust, mint hogy leírták”.³⁶ Tarnai megállapítását legutóbb Heltai János a nyomtatott perikópafordítások összehasonlításával támasztotta alá.³⁷ A pálos misekönyv interlineáris glosszáinak a másolt szövegekkel való összevetése újabb, és megkockáztatható, hogy az eddigieknél szilárdabb bizonyítéka a bibliafordítás szóbeli hagyományának, mivel a glossza ebben az esetben maga a leírt szóbeliség. A fentebb említett művekből az tűnik ki, hogy a bibliafordításnak több ága létezett, a szóbeli hagyományt különböző helyeken, időben, esetleg más-más szerzetesrendhez köthetően jegyezték le. Esetünkben talán ez a kör is szűkíthető. Pálos misszáléről lévén szó, megvizsgáltuk, vannak-e további arra utaló jelek, hogy a szóbeli hagyományozódásnak ez az ága esetleg a rendhez köthető.

³⁶ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és kritika), 247; Adatunk van arról, hogy például a domonkos férfikonventekben az alapszintű oktatás milyen nagy mértékben támaszkodott a népnyelvre; különösen a Szentírás és a prédikációk megértéséhez, ld. KISS Farkas Gábor, *Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban. Leonhard: Huntpichler: Directio pedagogorum = Irodalomtörténeti Közlemények*, (120)2016, 2, 225–247.

³⁷ HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveg-hagyományára = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

A *Döbrentei-kódex* másolója a nevét a zsoltárok könyvének végén örökítette meg: „Bertalan pap, beregvármegyei Halábori faluból nemzett”. Krakkóban járt egyetemre, nevével később mint egri egyházmegyes pappal találkozunk.³⁸ Am vizsgálódásunk szempontjából külön hangsúlyt kap a *Döbrentei-kódex* kiadásának bevezetőjében az a perikópáról szóló megállapítás, hogy a magyarra fordított perikóparend két kivételtől eltekintve a pálos perikóparendet követi. Alátámasztja ezt a felvetést a kódex kalendáriumába bekerült „Spinea corona” (Krisztus töviskoronája, május 4.) ünnep is, melyet a domonkosokon kívül a pálosok is megtartottak.³⁹ Komjáti Benedekről ismert, hogy Bécsben járt egyetemre és erasmista szellemű tudós volt. Perényi Gábor házastársa, Frangepán Katalin nyalábvári udvarában fordította le Szent Pál leveleit magyar nyelvre. A kiadás-hoz Komjáti által írt előszó szerint Katalin asszony udvarában volt egy ma már ismeretlen bibliafordítás, melyet Komjáti nem talált megfelelőnek és átalakított.⁴⁰ A Frangepán család szoros kapcsolatot ápolt a pálosokkal, több kolostort alapítottak, illetve a meglévőknek javadalmakat adtak. Többek között II. Miklós, horvátországi bán, aki Katalin asszonynak volt a nagyapja, 1412-ben Crikvenicán építtetett kolostort a remetéknek. Frangepán Katalin unokatestvére, Frangepán Beatrix pedig Corvin János felesége volt. A házaspár bőséges adományokkal látta el a kolostorokat, Corvin Jánost pedig a pálos lepoglavai kolostorban helyezték örök nyugalomra.⁴¹ Ezek után könnyen elképzelhető, hogy a Frangepán Katalin udvarában lévő bibliafordítás is a pálosokhoz köthető.

Tarnai Andor azt is felvetette, hogy a több mint 6000 magyar nyelvű szót tartalmazó, a 15. század második felére datált *Sermones Dominicales* ugyancsak a pálosokhoz köthető, és az egyik, pécsi egyházmegyében fekvő kolostoruk használatára készülhetett.⁴² Új nyelvemlékünk tükrében ezt a kérdést is érdemes lesz

³⁸ *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. Bevezetés, 10.

³⁹ *Döbrentei-kódex* 1995, i. m. Bevezetés, 13; Török József a pálosok és domonkosok liturgiájának kapcsolatát több ponton is kimutatja, ld. TÖRÖK J. 1977, i. m., 48, 158, 183. Lázs Sándor a bevezetőben lévő érveket nem tartja elég meggyőzőnek, ő premontrai eredetűnek véli a *Döbrentei-kódexet*, ld. LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*, Bp. Balassi, 2016, 211.

⁴⁰ *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae* 2013, i. m. 17.

⁴¹ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest, Beimel J., Kozma Vazul, 1858, 4. köt., 235–250; BERTOVIC, Kristian, *Between the Cross and the sword: Frankapan patronage over the order of St. Paul the first hermit*, MA Thesis in Medieval Studies, Bp., Central European University, 2014. http://www.etd.ceu.hu/2014/bertovic_kristian.pdf (*Letöltés: 2018. 08. 31.*).

⁴² TARNAI Andor, *A Bp.-Németújvári Sermones Dominicales (Vázlat) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 87(1983), 23–31. Újabbban részletesen és alaposan Gecser Ottó foglalkozott a kérdéssel; a *Sermones Dominicales* és a nyomtatott pálos misekönyv perikópáinak összevetését is elvégezte, de Tarnai felvetését sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudta, vö. GECSEK OTTO, *Preaching the Eucharist: Sermons for maundy Thursday and Corpus Christi in the fifteenth-century Hungarian sermon collection 'Sermones Domnicales'*. M. A. Thesis in Medieval Studies, Bp., Central European University, 2000. http://www.etd.ceu.edu/2000/gecser_otto.pdf (*Letöltés: 2018. 08. 31.*).

a későbbiekben alaposabban megvizsgálni. Ugyanis a *Sermones Dominicales* két fennmaradt példánya közül az egyik a pálos remeteki kolostorból került az Egyetemi Könyvtárba. A szermókat perikópákkal vezeti be, és följük váltakozva írja a magyar és latin nyelvű szavakat.⁴³ A pálos misszale glosszaírója esetében, amint fentebb nyomon követtük, hasonló módszer figyelhető meg. A *Sermones Dominicales* glosszái biztosan a magyar nyelvű prédikálás segédeszközei voltak. Ennek analógiájára azt lehet gondolni, hogy az 1514-es kiadású misekönyv perikópái fölötti glosszák is a magyar nyelvű prédikáláshoz való előkészületet szolgálták.

Látható, hogy igen sok, szerteágazó kérdés vetődött fel és maradt egyelőre nyitva. De minden arra utal, hogy jól felkészült, teológiai magasságú, igényes szerzetes/szerzetesek lehettek a használók. Nagyon mély és alapos paleográfiai elemzésre lesz még szükség ahhoz, hogy a kezeket szétválasszuk, és esetleg az interlineáris glosszákat író rendi hitszónok (praedicator ordinis) személyéhez is eljussunk. A kötetbe írt nevek alapján a glosszák szerzőjeként jelenlegi ismereteink szerint mindenképp előtérbe kell hozni a passiótörténetet magyarul megíró Csanádi Albert jöhet szóba. Mellette szólnak Gyöngyösi Gergely elismerő szavai arról, hogy Csanádi mennyire szeretett tanítani és prédikálni.⁴⁴ Őrá utalhatnak a könyv előtábláján az oktatási célt szolgáló bejegyzések, és az anyanyelvi prédikálást megkönnyítő magyar szavak a perikópák fölött. A magyar nyelvű glosszák írásképe alapján azonban ez a feltételezés egyelőre se el nem vehető, se meg nem erősíthető. Szóba jöhet továbbá Pesti Gáspár, a rend vikáriusa is, vagy bárki más, számunkra egyelőre ismeretlen személy, akivel a jövőben folytathatjuk majd dialógusunkat.

Függelék

1. melléklet

*Pünkösdi utáni 13. vasárnap,
Szent Pál Galatákhöz írott leveléből részlet, 3, 17–19*

abramhnaak jgheretek lettek

17. **Abrae dicte sunt promissiones** et semini eius. Non dicit et

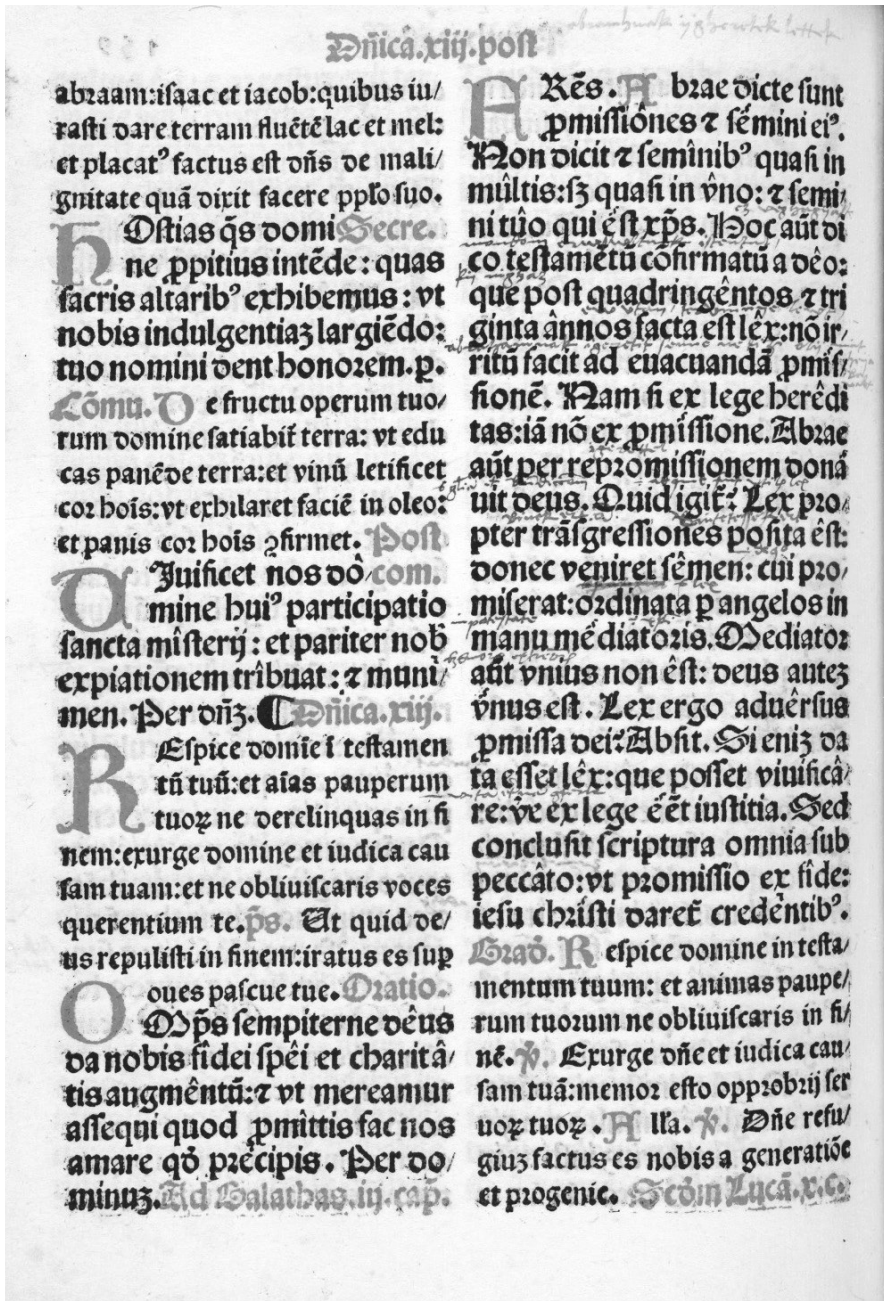
seminibus quasi in multis: sed quasi in uno: et semini tuo qui est

ez veg hagyast mondom erwswltnek istentul

Christus. **Hoc autem dico: testamentum confirmatum a Deo: que**

⁴³ SZILÁDY Áron, *Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, I–II, Bp. MTA, 1910.

⁴⁴ GYÖNGYÖSI 1988, i. m. 158–159.

1. kép: Pálos misekönyv (RMK III, 196/2).

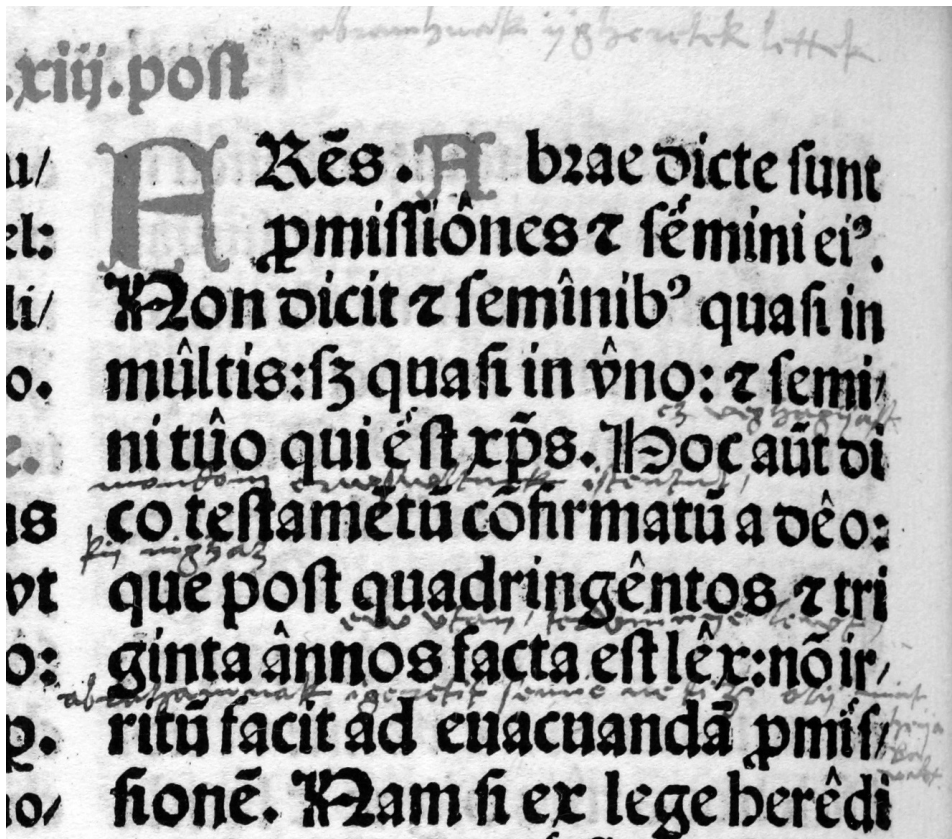
Pünkösöd utáni 13. vasárnap, Szent Pál Galatákhöz írott levele
magyar és latin glosszákkal (159°)

kj nigzaz [harminc] ew vtan tervinnje lewt abrahamnak igeretit semie ne
 post quadringentos et triginta annos facta est lex: non irritum

tezi olj mint hejyabavalot
 facit ad evacuandam promissionem.

18. *igerettel.....* gloriam et benedictionem
 [...] Abrae autem **per repromissionem** donavit Deus.

ad quid fuit utilis lex *binekert bintettesekert*
 19. Quid igitur: Lex **propter transgressionem** posita est.

2. kép: Pálos misekönyv (RMK III, 196/2).

Pünkösöd utáni 13. vasárnap,

Szent Pál Galatákhöz írott levele (részlet) magyar glosszákkal (159^a)

2. melléklet
Pünkösöd utáni 13. vasárnap,
Szent Pál Galatákhöz írott leveléből, 3, 16–22⁴⁵

	<i>Szentlecke</i>	<i>Glosszák</i>
3,16	Abrae dicte sunt promissiones ⁴⁶	<i>abramhnaĵ ygheretek lettek</i>
	et semini eius. Non dicit et seminibus quasi in multis: sed quasi in uno: et semini tuo qui est Christus.	
3,17	Hoc autem dico testamentum confirmatum a Deo que post quadringentos et triginta annos facta est lex: non irritum (!) facit ad evacuandam promissionem.	<i>ez veg haĵyast mondom erwswltnek istentul / kŷ nigzaz</i> ⁴⁷ [harminc] <i>ew vtan / tervinnŷe lewt / abrahamnak igeretit semie ne tezi olŷ mint heĵabavalot</i> ⁴⁸
3,18	Nam si ex lege hereditas: iam non ex promissione.	
	Abrae autem per repromissionem	igerettel
	donavit Deus.	s(cilicet?) gloria(m) et benediccionem
3,19	Quid igitur: Lex	÷ ⁴⁹ <i>ad quid fuit utilis lex</i>
	propter transgressionem posita est:	<i>binekert a</i> ⁵⁰ ... <i>bintettesekert</i> ⁵¹
	donec veniret	

⁴⁵ Külön köszönöm Haader Leának, aki kérésre a vizsgált perikópát nyelvtörténeti szempontból áttekintette és értékelte.

⁴⁶ A magyarra fordított latin szavakat, kifejezéseket fettel szedtük.

⁴⁷ A szó első z-je javított betű, feltehetően megkezdett h-ból (Haader Lea észrevétele).

⁴⁸ Döbrentei-kódex (1508), 367: Ez veg haĵast kedeg mondom erwswltet istentul ki neĵ zaz harminc ew vtan tŵrvenne lŵt Nem tezen bozzosagot az igeret: hezageitasra. KOMJÁTI Benedek, *Szent Pál levelei* (1533), 524: Aĵ tŵruen (aĵ Moifenek tŵruenye) ky az Abraham igerethenek neegy zaaz eĵ harmyncz etendŵ vtan kezdetek el, nem tezy hythlagoĵla, (hyiabaualoia), hogy el tŵrlene (femnye tenne) aĵ igereteth (az elŵ iftennek fogadafat).

⁴⁹ A paleográfiában a konvencionális jelek közé tartozik, jelentése: id est, vö. Cappelli Adriano, *Lexikon abbreviaturarum, Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano, Hoepli Ulrico, 1967, 408.

⁵⁰ A feltehetően szókezdő a (utána rövidítésjelnek látszó vonal), mely magyar szót takarhat, elképzelhető, hogy a posita est fordítása, és eltér a DöbrK.-ben megfigyelhető hagyománytól. Komjátinál adattathoz volth a posita est, a DöbrK.-ben vetteteth (Haader Lea észrevétele).

⁵¹ A feltett latin kérdésre (ad quid fuit utilis lex: Mire nézve hasznos a törvény), magyarul válaszol: binekert, bintettesekert.

	<i>Szentlecke</i>	<i>Glosszák</i>
	semen: cui	÷ <i>de quo</i> ⁵²
	promiserat:	
	ordinata per angelos	<i>s(cilicet?)</i> talán egy magyar szó ⁵³ <i>s(cilicet?) lex</i>
	in manu	<i>in potestate</i>
	mediatoris.	÷ <i>xpi</i> (Christi)
3,20	Mediator autem unius non est:	<i>sed duorum extremorum</i> ⁵⁴
	Deus autem unus est.	
3,21	Lex ergo adversus promissa Dei: Absit. Si enim data esset lex: que posset vivificare	÷ <i>vitam eternam conferre</i> ⁵⁵
	vere ex lege	
	esset iustitia.	
3,22	Sed conclusit scriptura omnia sub peccato: ut promissio ex fide: Iesu Christi daretur credentibus.	

LAUF, JUDIT

Old Hungarian Glosses and Texts in an Early 16th-century Pauline Missal

One of the few copies of a Pauline missal printed in 1514 (National Széchényi Library, shelfmark: RMK III, 196/2) has preserved mixed Hungarian and Latin inscriptions entered above the pericopes (approx. 400 Hungarian words). The paper discusses the publication history and the binding of the missal, as well as the corrections made on the Latin text. However, first of all, it presents the newly discovered Hungarian-language texts. This finding is an important source for the history of the Hungarian language on due to the great number of words and phrases and to the age of the notes, which can be dated to the first half of the 16th century. Its importance is enhanced by the fact that it furnishes new data on the process of translating the Bible into Hungarian. This is only the first stage of the research, but we can already state that the writer of the glosses probably followed that branch of the textual tradition (presumably shaped in orality) which was recorded in the *Döbren-*

⁵² Vö. Glossae Scripturae Sacrae Electronicae: http://gloss-e.irht.cnrs.fr/php/editions_chapitre.php?livre=./sources/editions/GLOSS-liber63.xml&chapitre=63_3 (Letöltés: 2018. 09. 18.).

⁵³ A betűformák a törlés alatt inkább magyar szóra vallanak, utána viszont latin következik.

⁵⁴ Vö. Glossae Scripturae Sacrae Electronicae: http://gloss-e.irht.cnrs.fr/php/editions_chapitre.php?livre=./sources/editions/GLOSS-liber63.xml&chapitre=63_3 (Letöltés: 2018. 09. 18.).

⁵⁵ A vivificare értelmezése a latin bejegyzés.

tei Codex. The two translations are closely related. Our hypothesis is that they follow the Pauline tradition. According to the owner's note, the book belonged to a cleric named Albert, who entered his name into it backwards (*mutrebla*). It is probably that this denomination hid Albert of Csanád, the famous Pauline preacher. As the interlinear glosses may have served as an aid to preaching, it can be inferred that it was he who glossed the biblical passages to help him with his sermons. This hypothesis has to be confirmed or contradicted by future analyses of the texts' form and content.

Keywords: early 16th-century, Old Hungarian texts, Bible translation, pericopes, Old Hungarian glosses, Pauline missal, Döbrentei Codex.